dsky:l vFkZ;oLFkP;k fodklke/;s fMftVy iseaV lk/kukaph Hkwfedk vkf.k vkOgkus-

ik- lkeukFk oljrjko ikVhy
अर्थशkkL= foHkkxie[k
,l- ,l-<e<j egkfo|ky;
rGxko <e<j Rkk- f'k#j
ft- i.k- 412208

xks"kokjk&

Hkkjrh; vFkZ;oLFkpk iokl gk ilki/kku vFkZ;oLFkdMu कॅशलेस ¼ilkjfgr½ vFkZ;oLFkdM oxku l# >kyk vkg- R;keG vFkZ;oLFke/; vkf.k i'kklp 0;ogkj LkkHkkG.kk&;k cfdx {k=ke/; Qkj ekB;k iek.kkoj cny gkr vkgr- cdkph ikjikjhd cfdx i/nrh dkyckg; gkou rhph tkxk vk/kfud b cfdx i/nrhu ?kryh vkg- ;k ds'ky l b cfdx i/nrhe/; vkrk uouohu fMftVy ieVl lk/kukpk fodkl >ikV;ku gkr vkg-;k fMftVy ieVl lk/kukP;k fodklke/; dkgh vkOgk.k vklyh rjh Hkfo";kr Hkkjrke/; fMftVy ieVl आणि कॅशलेस अर्थव्यवस्थेpp opLo jkgSy-

कळीचे भाब्द&*कॅशलेस अर्थव्यवस्था,fMftVy ieVl]ekckby cfdx]*

iLrkouk&

vkt Hkkjrh; vFkZ;oLFkk ,dk ifjorukru tkr vklu g ifjoru ds'ky vFkZ;oLFkdMu oxku l# >ky vkg- ljdkju ns'kkrhy ikp'kr vkf.k ,d gtkj #i;kP;k उच्च दर्शनी मुल्याच्या ukVk pyukru jnn dj.;kpk fu.k; ?krykk R;keG ns'kkrhy ,d.k pyyke/; lokf/kd Eg.kt 85 VDd okVk vlYkykipM ilk jnn >kY;ku i'kkph ipM ekBh ikdGh fuek.k >kyh- lolkekU;kp vkfFkd 0;ogkj enkoy vFkZ;oLFkrhy 'krh mn;kx o 0;kikj 0;kikj o lok {k=ke/; vpkud enh lnष्य परिस्थिती निर्माण >kyh- देशात निर्माण >kyyh पैशाची पोकळी Hk:u dk<.;klkBh पैशाशिवाय व्यवहार dj.kk&;k uouohu fMftVy ieVl lk/kukpk okij oxku ok< ykxyk vkg R;keGfMftVy ieVl lk/kukuk ipM egRo ikIRk >ky vkg-

ls'kk/kukph mn~nh"V&

1- Hkkjrh; vFkZ;oLFke/; fMftVy ieV lk/kukph Hkwfedk vH;kl.k

2- कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची जागतिक स्थिती vH;kl.k

3-Hkkjrkrhy fMfTkVy ieV lk/kukPkh ixrh vH;kl.k

4- fMfTkVy ieV lk/kuki<hy vkOgku o R;kp Hkfor0; vH;kl.k

l'kks/ku i/nrh%&

lnj l'kks/ku g n¸;e lk/kulkexhoj vk/kkjhr vlu n¸;e lk/kulkexh lkBh fofo/k lnHk iLrd] vgoky] oRri=] o bVjuVP;k ek/;ekru fofo/k oclkbVlpk vk/kkj ?kryk vkg-

fMfTkVy ieVlph Hkfedk%&

vFk0;oLFkr fuek.k >kyyh i'kph ipM ikdGh Hk#u dk<.;klkBh ,d mik; Eg.kt vFk0;oLFkrhy vkf/kdkf/kd 0;ogkj i'kf'kok; ¼d'kyl½ dj.k gk;- ;k i/nrhe/; iR;d fofue; 0;ogkjkru fuek.k gk.kjh ;.kh o n.kh fofo/k fMfTkVy ieV lk/kukpk okij d#u i.k dj.k gk;-

vfydM pyu{ke nLr,otkpk okij ekB;k iek.kkoj gkr vlyk rjh ;k lk/kuknokj il iklr gk.;kl dkgh dkyko/kh tkrk R;keG ekB;k 0;ogkjklkBh g ek/;e ;kX; Bjy ek= lo lolkekU; 0;Drhyk vkiY;k nufnu NkV;k ekB;k [kjnhlkBh n;koh ykx.kkjh n.kh Hkkxo.;klkBh b ieVl okij vR;r egRokpk B# 'kdrk- f'kok; ;k lk/kuk0nkj n.kh rkRdkG feGr vlY;ku fodR;kln[khy Qk;n;kp Bjr-

fMfTkVy ieV lk/ku %&uV cfdx] ekckby cfdx] ,ubQVh] vkjVhth,l] ,-Vh-,e- कार्ड, डेबीट कार्ड,क्रेडीट कार्ड, स्वाईप मशिन्स, आधार कार्डनंबर आधारित मशिन्स]#i fdlku dkMl] b- okyVl ¼iVh,e] fQpkt] ekfcfDodbR;knh- ekckby okyVl½

d'kyl vFk0;oLFkph tkxfrd fLFkrh

जगामध्ये कॅशलेस अर्थव्यवस्थांचा विकास अतिशय वेगााने होत आहे- txke/; cfYt;e gk देश सर्वाधिक 93 टक्के व्यवहार कॅशलेस स्वरूपात करतो- R;k [kkyk[kky QkUl 92 VDd duMk 90 VDd ;kpk ucj ykxrk- ek= Hkkjrkr doG 32 VDd 0यवहार कॅशलेस Lo:ikr gkrkr- त्यामुळे भारतास कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या विकासास प्रचंड वाव आहे-

d'k vkf.k d'kyl vFk0;oLFkph rqyuk

कॅश व कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची तुलना केल्यास कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचे फायदे अधिक BGdi.k fnlrkr- कॅश अर्थव्यवस्थेमध्ये पैसा निर्मितीसाठी व वितरणासाठी शासनास प्रचंड

[kp djkok ykxrk मात्र कॅशलेस अर्थव्यवस्थेत असा खर्च शुन्य असतो- कॅश vFkZO;oLFke/; [kkV;k ukटा, काळा पैसा व करचुकवेगीरीस प्रचंड वाव असतो मात्र कॅशलेस अर्थव्यवस्थेत नोटांचे अस्तित्व नाममात्र असल्याने व व्यवहार पारदर्शक असल्याने असा वाव ulrk- पैशाने व्यवहार करणे हे वेळखावू व खर्चिक शिवाय धोक्याचे असते मात्र कॅशलेस अर्थव्यवस्थेत पैसे बाळगण्याचा प्रश्नच येr ukgh R;keG oGph o Jekph cpr gksr

Hkkjrkrhy fMftVy isesV lk/kukP;k okijkrhy ixrh%&\

Hkkjrh; vFkZO;oLFkpk iokl gk ilki/kku vFkZO;oLFk dMu ilkjfgr vFkZO;oLFkdM oxku l# >kyk vkg- 2011-12 r 2015-16 ;k dkyko/khr Hkkjrkrhy fMftVy ieV lk/kukP;k okijke/; >kyyh ixrh [kkyhy rDR;ke/; nशfoyh vkg-

rDrk d-1

Hkkjrkrhy fMftVy isesV lk/kukpk okij¼2011-12 r 2015-16½

	O;ogkj l[;k ¼n'ky{kke/;s½			O;ogkj eY; ¼vCtke/;s½		
fMftVy lk/ku	2011-12	2015-16	Okk< @?kV ¼VDD;ke/;½	2011-12	2015-16	Okk< @?kV VDD;ke/;½
vkjVh th ,l	**55**	**98**	**78.2**	**10,79,790**	**10,35,551**	**-4.1**
pd Dyvfjx	**1341**	**1096**	**-18.3**	**99,012**	**81,860**	**-17.3**
b-lh-,l] ,u bl ,Q-Vh	**512**	**3141**	**513.5**	**20,575**	**91,408**	**344.3**
dfMV o MfcV dkM	**5731**	**10038**	**75.2**	**15,510**	**29,397**	**89.5**
fiiM ieV l]b- okyV l@ekckby okyVl	**30**	**784**	**2513.3**	**62**	**487**	**685.5**
ekckby cfdx	**25**	**398**	**1492.0**	**18**	**4040**	**22,344.4**

lnHk& vkj-ch-vk; cyfVu 2012 o 2016

rDrk d-1o#u Hkkjrkrhy fMfTkVy ieV lk/kukpk okij ipM oxku ok<r vkIY;kp fnlr- 2011 r 2016 ;k dkyko/khr Hkkjrkrhy fMfTkVy ieV lk/kukpk okij l[;kRed o eY;kRed vशk nkUgh ikrGhoj ok<yk vkg R;kp oGh pd Dyvfjx p 0;ogkj o 0;ogkj eY; n[khy ?kVY;kp fnlr-

fMfTkVy lk/kuk}kj gk.kk&;k 0;ogkj l[;rhy cny&

lu 2011&12 e/; Hkkjrkrhy,d.k fMfTkVy 0;ogkj l[;idhlokf/kd 75VDd fMfTkVy0;ogkj l[;k gh dfMVdkM o MfcV dkM ;k lk/kuph gkrh-R;k [kkyk[kky 17 VDd fMfTkVy0;ogkjkph l[;k ghpd Dyfjx ;k lk/kuph gkrh-rj ,d.k fMfTkVy 0;ogkj l[;e/;fiiM ieVl]b-@ekckby okyVl ;k lk/kukpk okVk ukeek= Eg.kt doG 1 VDD;kP;k toGikl gkrk-

fMfTkVy lk/kuk}kj gk.kk&;k 0;ogkj l[;rhy cny

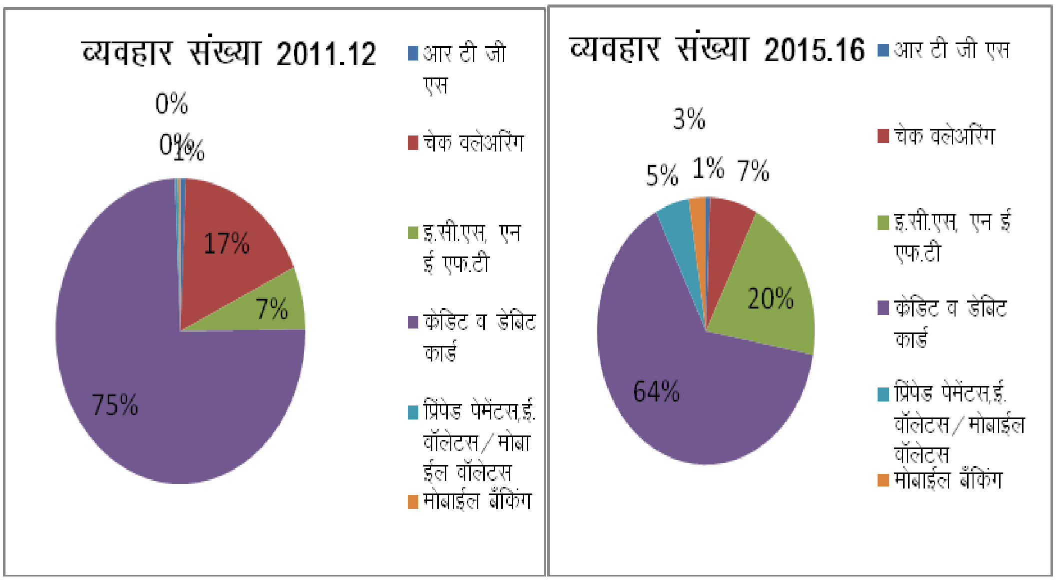

lnHk& vkj-ch-vk; cyfVu 2012 o 2016

lu 2015-16 ;k dkyko/khr dfMV dkM o MfcV dkM ;k lk/kuk}kj gk.kk&;k 0;ogkjkph l[;k 64 VDd vlyh rjh 2011-12 r 2015-16 ;k dkyko/khr dfMV dkM o MfcV dkM ;k lk/kuk}kj gk.kk&;k 0;ogkjkP;k l[;e/; 75 VDD;ko:u 64 VDD;ki;r ?kV >kyh vkg- rlpp }kj gk.kk&;k 0;ogkjkP;k l[;e/; 17 VDD;ko:u 7 VDD;ki;r ?kV>kyh vkg- rj ;kp dkyko/khrb-lh-,l@,u-b-,Q-Vh ekQr gk.kkj 0;ogkj l[;r 7 VDD;ko:u 20 VDD;ki;r ok<>kY;kp fnlu ;r- vFkkr

fMfTkVy lk/kuk}kjs gk.kk&;k 0;ogkj eY;krhy cny&

lu 2011&12 e/;s Hkkjrkrhy,d.k fMfTkVy 0;ogkjkP;k eY;kidh lokf/kd 89VDd eY;kp 0;ogkj g vkjVhth,l ;k lk/kuk}kjs gkr gkr-R;k [kkyk[kky 8 VDd 0;ogkj g pd Dyfjx ;k lk/kuk}kj gkr gkr-rj ,d.k fMfTkVy 0;ogkjke/;s fiiM ieVl]b-@ekckby okyVl ;k lk/kukpk okVk ukeek= Eg.kt doG 1 VDD;kP;k toGikl gkrk-

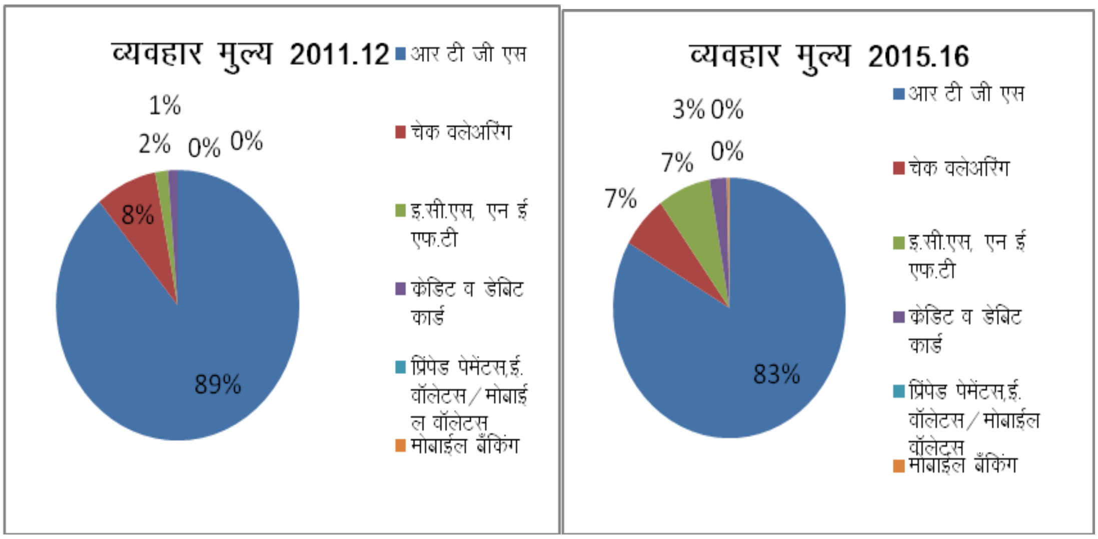

lnHk& vkj-ch-vk; cyfVu 2012 o 2016

lu 2015-16 ;k dkyko/khr vkjVhth,l ;k lk/kuk}kj gk.kkj0;ogkjeY;89 VDd vly rjh 2011-12 r 2015-16 ;k dkyko/khr vkjVhth,l}kj gk.kk&;k 0;ogkjeY;ke/;s 89 VDD;ko:u 83 VDD;ki;r ?kV >kyh vkg- rlpp }kj gk.kk&;k 0;ogkjkP;k eY;ke/;s 8 VDD;ko:u 7 VDD;ki;r ?kV>kyh vkg- rj ;kp dkyko/khrb-lh-,l@,u-b-,Q-Vh ekckby cfdx ekQr gk.kkj 0;ogkj ok<r vlY;kp fnlu ;r vFkkr Hkkjrkrhy,d.k fMfTkVy 0;ogkjkP;k eY;ke/;s dfMV dkM] MfcV dkM]ekckby cfdx ;k lk/kukpk okVk ukeek= vkg-

Hkkjrkrhy fMfTkVy iseV lk/kukP;k okijkrhycnyR;k iio`rh

Lku 2011-12 r 2015-16;k dkyko/khr Hkjrkrhy fofo/kfMfTkVy lk/kukP;k okijke/;s झालेला बदल खालील अकृतीमध्ये दर्शविला आहे-

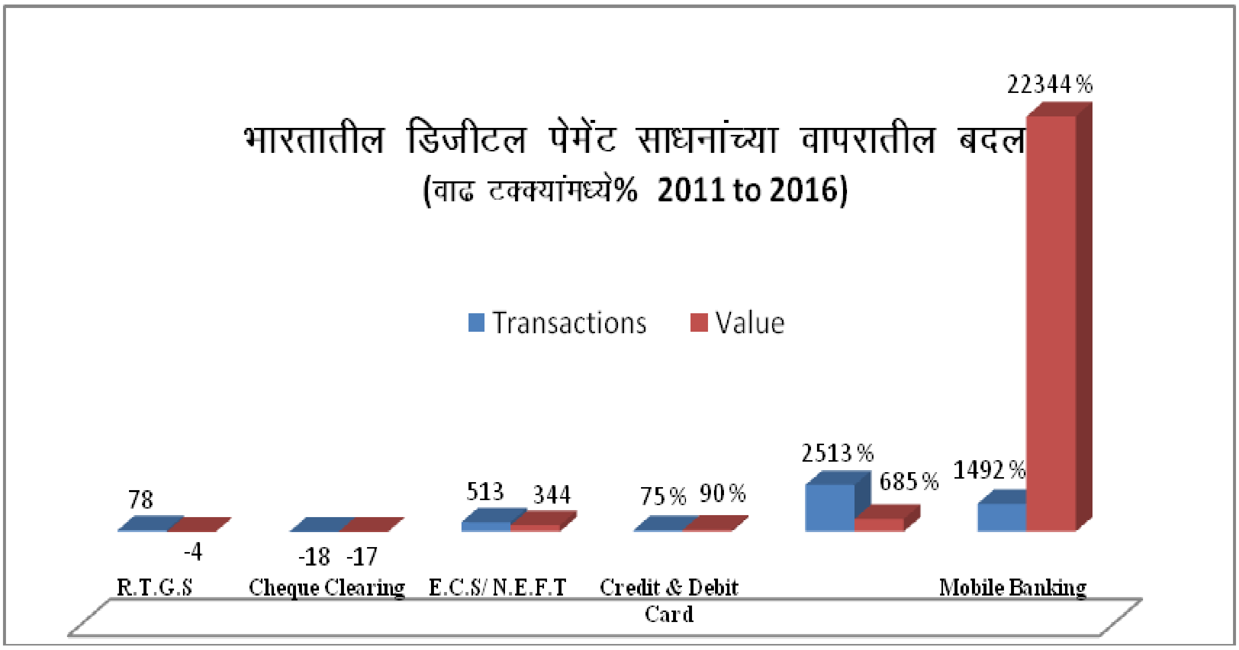

I nHk& vkj-ch-vk; cyfVu 2012 o 2016

Lku 2011-12 r 2015-16;k dkyko/khrHkjrkrhyfMftVy I k/kukekQr gk.kk&;k0;ogkjkP;k I [;e/; >kyY;k cnykpk fopkjdjrk vI fnIr dh] b okyVI }kj gk.kk&;k 0;ogkjkP;k I[;e/; I okf/kd 2513 VDd ok<>kyh vkg R;k [kkyk[kky 1492VDd ok< gh ekckby cfdx}kjgk.kk&;k 0;ogkjkP;k I[;e/; >kyh vkg-rIp b- Ih-,I] vkf.k ,ub,QVh }kj gk.kk&;k 0;ogkjkP;k I[;e/; nf[ky 513-5 VDdok<>kyh vkg- विशेष म्हणजेpd }kj gk.kk&;k 0;ogkjkP;k I[;e/; 18 VDd ?kV >kyh vkg

Lku 2011-12 r 2015-16;k dkyko/khrHkjrkrhy fMftVy I k/kukekQr gk.kk&;k0;ogkjkP;k iR;{k eY;ke/;>kyY;k cnykpk fopkjdjrk vI fnIr dh] सर्वाधिक व लक्षणिय आशी 22,434 टक्के वाढgh ekckby cfd}kjgk.kk&;k 0;ogkjkP;keY;ke/;>kyh vkg- R;k [kkyk[kky b okyV {k=kkr 685 VDd ok<>kyh vkgPAYTM, FREECHARGE, MOBIQUIK,vशk b okyVIpk okij ipM oxku ok<r vIY;kp fnIr-विशेष म्हणजे pd }kj gk.kk&;k 0;ogkjkP;k eY;ke/; 17 VDd ?kV >kyh vkg

dशkyiI vFk0;oLFkckcr भाkIukph Hkfedkः&

nशkrhy मोठया नोटांच्या निशpyuhdj.kkeG iशkP;k ipM rVoM;keG ykd vijhgk;i.k b ieV I k/kukdM oGr vkgr- rIp vशk 0;ogkjkuk ikRIgu n.;kIkBh

शासन देखिल i;Ru djr vkgr- ljdkj b ieVl 0nkj n.kh n.kk&;kuk vFkok lok ?k.kk&;kuk fofo/k loyrh o lV nr vkg- fMftVy ieV0nkj jYo frdhV] iVky fM>y] foek glr] egkekxkojhy Vky ;kph inku dY;klआकर्षक सवलती व बक्षिसे nÅu f'kok; v'kk lokojhy lok djke/; lV nÅu fMftVy 0;ogkjkuk ikRlkgu nr vkg-

fMfTkVy ieV lk/kukaP<hy vk0gku%&

vkt n'kkr lo= d'kyl vFk0;oLFkpk ckyckyk vlyk rjh ;k lo 0;ogjkpk eG आधार आहे तो म्हणेज विश्‍ोकl- R;keG ;k lk/kukph lok n.kk&;k diU;kph o cdkph tckcnkjh ipM ok<yh vkg- त्यामुळे ग्राहकांचा विश्‍ोकl liknu dj.;kcjkcjp 0;ogkjkr ikjnशकत आणणे आवश;d vkg-

d'kyl vFk0;oLFkP;k fodklke/; [kkyhy Ekgrokph vk0gku fnlu ;rkr-

1- fuj{kjrk %& Hkkjrke/; fuj{kjrp iek.k ekB vkg vlk fuj{kj lekt eGkrp cd 0;ogkjkiklu nj jkgrk-

2- vk/kfud r=Kku o vFklk{kjrpk vkHkko %& n'kkr rk=hd ixkrh oxku gkr vlyh rjh uoufou ;=] ekckby r=Kku] bVjuV ;k lfo/kkiklu cgrk'kh lekt ofpr vkg- rlp cpr xro.kd] cd iklloM] fiu ucj v'kk vkfFkd ldYiukiklu rk nj vkg R;kyk ;k iokgkr vk.k.;kp vk0gk.k vkg-

3- ik;kHkr lfo/kk&d'kyl vFk0;oLFklkBh o fMfTkVy ieV lk/kukpk okij ok<o.;klkBh eGkrp xkfe.k Hkkxki;r bVjuV o cfdx lfo/kkp tkG fuek.k gk.k आवष्यक आहे- f'kok; ;k lfo/kk dk;{kei.k dk;jr jkg.;klkBh i.k {keru i.koG fon;r ijoBk miyC/k d:u n.;kpvk0gk.k vkg

4- Qlo.kd%& cfdx {k=kr tltlk fMfTkVy ieV lk/kukpk okij ok<r vkg rlrlk Qlo.kdhp iek.k ok<rkuk fnlr vkg- vdkmV gd dju] o iklloM o fiu ucjik xjokij dj.k vl Qlo.kdhp idkj ok<r vkgr R;keGlolkekU; cd xkgd;k fMfTkVy ieV lk/kukP;k okijkckcr lk'kd vkg- vfydMp n'kkrhy lokr ekB;k Bl cdrhy vudvdkmV gd >kY;kp rkt mnkgj.k lekj vkg-

5- rdkjhp ok<r iek.k%&fMfTkVy ieV lk/kukpk okijkcjkcjp vud rdkjh ok<rkuk fnlu ;r vkgr- jdekp gLrkrj.k oGr u gk.k] pfdP;k 0;fDrykgLrkrj.k

gk.k] vशk jdek ijr [kkR;ke/; u ;.k] gLrkrj.k 0;ogkjkoj Ni dj yko.k] fशok; lfnX/k ekfgrheG xkgdkuk gk.kkjk euLrki] vशk idkjP;k rdkjh ok<r vkgr- ;k rdkjhp fuokj.k dj.;kp ekB vk0gk.kfMfTkVy ieV lfo/kk ijfo.kk&;k di.;ki< fuek.k >ky vkg- rdkjhp ;kX; oGr fuokj.k u >kY;kl lkशdrk ok<u fMfTkVy ieV lk/kukpk okij deh gko शdrk-

fMfTkVy ieV lk/kukp HkfoRk0;%&

ukV cnheG fuek.k >kyyh vijhgk;Rkk o शkluku dशyl vFk0;oLFkl kBh fnyy ikRlkgku rlp ykdkuk nf[ky fMfTkVy 0;ogkjkeG gk.kkj Qk;n let ykxY;ku lokpk ,df=r ifj.kke Eg.ku vFk0;oLFkpk vfrश; oxku dशyl vFk0;oLFkdM iokl l# >kyk vkg- vYikof/kr vशk fMfTkVy ieVpk okij vud iVhu ok<yk vkg- मात्र नोटबंदीनंतर अतिशय वेगााने वाढलेले dशyl 0;ogkj vkyhdM dkgh iek.kkr deh >ky vkgr- jk[k jDdeph miyC/krk ok<rkp b 0;ogkjkr ekBîk çek.kkoj ?kl j.k l : >kyh vkg- ukVkcnhP;k dkGkr rCcy nku r vMhp efgu ljkljh 80 VDd 0;ogkj g uV cfdx] ØfMV vFkok MfcV dkMP;k ek/;ekru gkr gkr- g çek.k vkrk lekj pkGhl VDD;ki;r [kkyh vky vkg- R;krp fofo/k cdkuh vkiY;k 0;ogkjkoj Hkj?kkl 'kYd vkdkj.;kl l#okr dyh vkg- çR;d cdkp g nj oxoxG vkgr- हॉटेलिंग, iVky] diM v'kk 0;ogkjkulkj nj vkdkjy tkr vkgr- iVkyP;k çR;d 0;ogkjklkBh ६ ते १४ रुपयांपर्यंत रक्कम आdkjyh tkr vkg- R;keG ukxfjdke/; lHke fuek.k gkr vkg- अर्थात हा अल्पकालीन परिणाम असून शासनाची इच्छाशक्ती व बॅकांद्वारे संशाधित होत vlyyh uoufou fMfTkVy ieV lk/ku ;keG भविष्यात निश्pr fMfTkVy ieVph uknh vl.kkj g fnlu ;r-

lnHklph

RBI Bulletin2012,2016.

www.rbi.com

Gaurava Datt. Ashwini Mahajan, (2015) Indian Economy, S.Chand Publication, Delhi, 2015.

BrynjolfssonErik(1993)"TheProductivityParadoxofInformationTechnology", *CommunicationofACM*, Vol. 36(12),p.67-77.

Mishra A. K., "Internet Banking in India" (http://www.banknetindia.com/banking/ibkg.htm)

RadhakrishnaGitaandPointonLeo,"FraudinInternetBanking:AMalaysianLegal Perspective",ICFAIUniversityJournalofBankManagement,Vol.VI,issue1(Feb. 2007), pages 47-62.

MittalR.K.andDhingraSanjay,"TechnologyinBankingSector:Issuesand Challenges", Vinimay, Vol.XXVII, No.4, 2006-07

Times of India (2013), How technology is changing Indian banking sector 28th January.

Wade Shepard, A Cashless Future Is The Real Goal Of India's Demonetization Move,www.forbes.com.

Demonetisation: Impact on the Economy, (Nov-2016) working papre No. 182 National Institute of Public Finance and Policy New Delhi.

Bappaditya Mukhopadhyay,2016, Understanding cashless payments in India, Finamcial Innovation.

Das A, Agarwal R (2010) "Cashless Payment System in India- A Roadmap", Technical report, IIT Bombay http://dspace.library.iitb.ac.in/jspui/handle/10054/1732

कॅशलेस व्यवहार ही काळाची गरज, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, 2 जाने-2017

कॅशलेस होताना, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, 13 डिसें-2016